

Zpráva o stavu země – Strategické volby, před nimiž stojí

Autoři: Prof. PhDr. Martin Potůček, CSc. a kol.

OPONENTNÍ POSUDKY

Petr Mareš, Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita

Shrnutí

Před námi leží materiál *Centra pro sociální a ekonomické strategie* „Zpráva o stavu země“, který se pokouší analyzovat stav české společnosti a významné probíhající společenské procesy jež v ní probíhají, jejich trendy a dále se pokouší pojmenovat strategické výzvy, které přinášejí – ať již jde o problémy, které společenské trendy nastolují a s nimi spojené hrozící krize či o rozvojové příležitosti, jež tyto trendy otevírají. Poněkud menší pozornost je v tomto materiálu věnována intencionálním strategiím, které přijali a přijímají nejvýznamnější sociální aktéři - ať již jsou těmito aktéry jednotlivé politické strany, státní administrativa či samospráva nebo sociální hnutí různého charakteru - a nezamýšleným důsledkům realizace těchto strategií. Snad je to dáno i politováníhodnou vzácností či dokonce absencí takovýchto ucelených strategií nebo jen nezájmem jejich tvůrců prezentovat a diskutovat je na české politické či veřejné scéně.

Co se týče mých detailnějších připomínek k prezentovanému materiálu, nejsem pochopitelně kompetentní zaujímat stanovisko ke všem oblastem, které materiál diskutuje a omezil jsem se proto jen na některé z nich. Materiál se zabývá postupně několika vybranými syžety, které pochopitelně nevyčerpávají celou škálu možných témat. Neúměrně malý prostor je například věnován nezaměstnanosti, nebo lépe a přesněji řečeno krizi placené práce neboli krizi tradičního modelu zaměstnání a možným scénářům substituce placené práce jinými sociálními činnostmi. To je snad stále ještě strategická volba budoucnosti, ale můžeme se jí ocitnout tváří v tvář již brzy. V okamžiku, kdy se definitivně rozplyne sen o plné zaměstnanosti. Explicitní i implicitní zmínky o nezaměstnanosti jsou ovšem rozptýlené v jednotlivých syžetech což naznačuje jinak v materiálu nevyřčené: to, že se tyto syžety vzájemně složitě a komplexně ovlivňují, ale i to, že analyzované jevy mají multidimenzionální a nakonec i fakt, že pro prezentované problémy neexistují jednoduchá řešení typu, stejně jako neexistují řešení jediná.

Smyslem materiálu tohoto typu ovšem není představovat vyčerpávající taxonomii stavů, tendencí, problémů a strategií a význam podobných analytických shrnutí nelze podceňovat jen proto, že tak nečiní. Jsou totiž především výzvou k široké diskusi a nezbytnému střetu názorů, stejně jako mohou sloužit kultivaci společnosti obecně a společenských elit různého druhu zejména. Takovéto materiály by též měly iniciovat nabídku konkurenčních vizí reakcí na strategické výzvy, podrobných programů opřených o různé hodnotové orientace. Přinejmenším o ty, které jsou reprezentovány politickými stranami a společenskými hnutími. Tak aby se tyto politické strany staly pro veřejnost čitelnějšími a aby došlo k pluralitě idejí (a ke skutečné soutěži mezi nimi), nahrazované v současné době manipulací s emocemi na volebních bilbordech a mýty jež jsou čitelné v podtextu jejich obrazových prezentací. Simplifikace programových tezí v jednoduchých apelech na podvědomí voličů, jež je odůvodňována předpokladem, že je tato simplifikace pro získávání jejich hlasů účinnější než prezentace složitých a obsáhlých programů jež nikdo nečte, je možná oprávněná

ve fázi volební agitace, nelze však s ní vystačit ani v diskusi s politickými konkurenty ani při řízení země.

Hned v úvodu je tedy třeba připomenout, že předložený materiál *Centra pro sociální a ekonomické strategie* není programem a proto od něho nelze očekávat ani detailní rozpracování jednotlivých analytických konstatování či strategických výzev do konkrétních praktických kroků ani konkretizaci jejich řešení. Na jedné straně je to nevýhoda tohoto materiálu a materiálů tohoto typu obecně. Jsou totiž nuceny prezentovat svá sdělení v tak koncentrované a detailů zbavené podobě, že mnohdy vyznívají jako obecně známé pravdy.¹ Na druhé straně je ovšem právě toto jejich výhodou. Zatímco na analýze stavu, trendů a s nimi spojených problémů se totiž ještě do značné míry shodne většina sociálních aktérů v celém průřezu politického spektra, v hodnocení jejich významu a žádoucnosti pro další vývoj společnosti je mezi nimi shody již méně, a ještě menší shoda bývá mezi nimi dosahována ve výběru strategií - reakcí na ně. Zde je mnohé podřízeno ideologii a ani tomu nemůže být jinak.

Některé skutečnosti a trendy lze zvrátit, oslabit či naopak posílit, na jiné je možné úspěšně se adaptovat, i když naše schopnost změnit je jen omezená nebo nulová. Přitom je nutné, abychom dosáhli alespoň té minimální shody, jakou nám nabízí možnost identifikovat hlavní strategické výzvy, i když se již plně neshodneme ani na pořadí jejich důležitosti, ani na způsobu jak na ně reagovat.² Určit to, které ze strategických výzev má společnost považovat za klíčové a jak na ně strategicky reagovat není totiž záležitostí akademické sféry. Respektive je to ten bod obratu v němž se „homo academicus” mění v „homo politicus” a nabízí své závěry těm, kdo je mohou prakticky použít. Je proto mimo jiné i na poslancích Českého parlamentu, stejně jako na jednotlivých politických stranách a sociálních hnutích, nakolik bude tento předložený velmi kvalitní materiál vytěžen.

Za největší klad materiálu považují upozornění na nejvýznamnější strategické výzvy. A to i přesto, že vedle zmíněné krize placené práce neboli tradičního modelu zaměstnání, jsou poněkud nepochopitelně opomenuty zejména výzvy spojené s marginalizací určitých osob na trhu práce (nezapomínejme na to, že prakticky polovinu nezaměstnanosti v naší zemi dnes představuje nezaměstnanost dlouhodobá a že je zde i početná skupina osob jež je postižena opakovanou nezaměstnaností, stejně jako početná skupina domácností v níž nezaměstnanost postihuje oba partnery) a s postavením Romů, což je strategickou výzvou minimálně rovnocennou strategické výzvě plynoucí z migračních procesů. Poněkud nejasná je pasáž o sociální soudržnosti, což je dáno i tím, že z povahy věci jde o fenomén nejvíce spojen s konkrétními ideologiemi. Za jednu z klíčových pasáží pak považují tu, která je spojena s vývojem společnosti vědění. V dalším textu se podrobněji věnuji komentářům k nejvýznamnějším strategickým výzvám na něž materiál upozorňuje.

Lidé

¹ Jenže i prezentace obecně známých pravd, pokud jsou systematizovány a poukáže se na jejich vzájemnou propojenost může být velmi užitečné. Jak jsou všechny oblasti vzájemně provázány je zřejmé například podíváme-li se na možná řešení úbytku populace imigrační politikou a na úskalí jež to přináší. Popřípadě uvědomíme-li si jak je tento úbytek spojen nejen s hmotnými podmínkami mladých rodin, ale i s hodnotovou orientací jejich členů a s hodnotou jakou pro ně dítě v životě i v jejich vztahu má.

² Možná právě z tohoto důvodu se z předkládaného materiálu vytratily některé tradiční koncepty jako je například chudoba a nerovnost, polarizace společnosti, která je spojena s legitimitou jejich základních institucí. Byť se v materiálu objevuje koncept sociální soudržnosti, který spolu s koncepty sociální exkluze a sociální inkluze dnes v politickém diskursu Evropské unie tyto tradiční koncepty nahrazuje.

Hluboký a rychlý propad porodnosti vede k celkovému úbytku obyvatelstva. Není to samozřejmě jen výlučná záležitost České republiky. Podle prognóz *United Nations Population Fund* poklesne do roku 2050 v Evropě, především díky snižující se porodnosti, počet obyvatel z dnešních 725 milionů na 600 milionů. Státní rodinná politika či různá „propopulační opatření“ reagující na tuto skutečnost, do nichž jsou mnohdy vkládány velké naděje, se přitom mohou míjet účinkem. A to již díky tomu, že jsou často založeny na neoprávněných předpokladech. Takových, jako jsou zjednodušené představy, které vidí jen jednu dominantní příčinu poklesu porodnosti a vkládají důvěru v jednoduchá opatření jež mají tyto příčiny odstranit a tento pokles zastavit.³

Propopulační opatření mají ovšem dnes omezenou účinnost již z principu, neboť pokles porodnosti je dlouhodobý a zanechal ve stromě života příliš hluboké zářezy. Poklesem porodnosti totiž v populaci klesá, a to neproporcionálně stále rychleji, i počet potenciálních matek. Zastavit vymírání této populace by dnes znamenalo žádat, aby ženy rodily během svého života počet dětí, který se již vymyká jejich představivosti, nemá oporu ani v současné podobě rodiny ani v hodnotové orientaci těchto žen a jejich partnerů a konec konců s ním nepočítá ani současná povaha společenského života.⁴ Jak mnoho věcí by se tedy muselo změnit! A jen málo z toho co by se muselo změnit je v silách státu a jak málo z toho se vejde do jeho rodinné politiky! Pokles porodnosti je klasickým příkladem sociálních výzev, před kterými dnes společnost stojí a jež nemají jediné správné řešení. Podle některých dokonce není pokles počtu obyvatel negativním trendem, neboť moderní společnost má schopnost udržet svoji stabilitu i v této situaci, navíc bude méně vyčerpávat vzácné zdroje a efektivněji využije již vybudované infrastruktury. Jiní jsou naopak přesvědčení, že pokles počtu obyvatel vážně ohrožuje nejen biologickou, ale i sociální reprodukci společnosti a její soudržnost.

S poklesem porodnosti souvisí i demografické stárnutí. O stárnutí populace se v České republice vede diskuse již delší dobu, ale jen málo z nás si uvědomuje k jakým hlubokým strukturálním a hodnotovým změnám společnosti může tento fakt ve svém konečném důsledku vést. Zdaleka to není jen otázka stárnutím populace vyvolaného rapidního růstu společenských nákladů (například ve zdravotnictví či v sociální péči za situace, kdy rodinné sítě z generace na generaci řídnu), či nedostatečného vytváření zdrojů pro redistribuci mezi generacemi (rapidně se prohlubující nepoměr mezi ekonomicky produktivními a ekonomicky neproduktivními ve společnosti, který ostatně může mít technologické řešení). Splní-li se katastrofické prognózy demografického vývoje České republiky, mohou se mladší z nás dožít společnosti, v níž 40 procent budou představovat lidé nad 60 let. Život v takové společnosti přesahuje poněkud meze sociologické imaginace. Nehledě na možné konflikty, které přinese posun váhy zájmů jednotlivých generací ve společnosti.

Migrace je pro Českou republiku velkou strategickou výzvou neboť po jejím vstupu do Evropské unie je stále pravděpodobnější, že se změní z transitní v cílovou zemi imigrač-

³ Například přesvědčení, že mladí lidé nemají děti, protože nemají kde bydlet, ale budou je určitě mít. Stačí k tomu jen nabídneme-li jim dostupné bydlení.

⁴ Budeme-li předpokládat, jak konstatoval v nedávné minulosti prof. Možný, že se porodnost v Evropě stabilizuje okolo 1,2 dítěte na jednu ženu, znamená to, že Evropanů bude za jedno století jen čtvrtina dnešního počtu. Je to, samozřejmě, jen myšlenkový experiment, ale užitečný. Je založen na nezvratném faktu, že povíje-li sto mladých žen ze současné generace potenciálních matek sto dvacet dětí (jako že u nás jich více mít nebudou), bude tu o generaci dále jen šedesát potenciálních matek – a to za krátké čtvrt století. Pokud by se měl tedy zastavit současný trend, vyžadovalo by to od těchto matek mít v průměru ne 1,2 dítěte, ale asi 4 děti.

ních proudů. Navíc je imigrace jedním ze způsobů řešení neschopnosti populace České republiky reprodukovat se přirozeným přírůstkem obyvatelstva. V blízké budoucnosti budeme soutěžit nejen na trhu statků a myšlenek, ale budeme soutěžit i o lidské zdroje. Tuto potřebu sebou nese zmíněný pokles populace v důsledku omezené porodnosti, který při poklesu úmrtnosti zhoršuje poměr mezi ekonomicky aktivním obyvatelstvem a osobami pobírajícími starobní důchod.⁵

Bude ovšem dost imigrantů, kteří by chtěli přesídlit do České republiky, a budou to ti, které bychom tu chtěli mít neboť jejich kulturní příbuznost omezuje možné krizové scénáře a jejich vzdělanost přináší okamžitý efekt? Ani v Evropě, natož v globálním měřítku totiž nejsme jedinou zemí, již hrozí populační krize a potřebovala by ji řešit imigrací. Přitom mnoho z těchto nám konkurujících zemí může imigrantům nabídnout mnohem více jak v životním standardu, tak v životních šancích. Nabízí jim ale i mnohem lepší pomoc při jejich adaptaci. Jen stěží může být snaha ovlivňovat sílu a strukturu imigrace úspěšná bez urychleného budování systému integrace imigrantů (a zejména jejich dětí) do společnosti.

Nerozvinutost či dokonce absence takového systému integrace v České republice se může ukázat závažnějším problémem než nedostatečná připravenost společnosti na imigraci, zrcadlící se v negativních postojích jejích občanů k cizincům. Nemusíme v tomto ohledu ani čekat na takový příliv imigrantů, který nás s tímto problémem reálně konfrontuje. Již dnes máme co do činění s modelovou situací v případě integrace Romské populace, kdy si na jedné straně řada jedinců i institucí plete jejich integraci s asimilací a na druhé straně nemáme systematicky fungující, institucionalizovanou a materializovanou strategii jak jejich děti integrovat ani do existujícího vzdělávacího systému.

Sociální soudržnost

Je zcela zřejmé, že společenský vývoj rozbil základy minulé solidarity. To není nic výjimečného a v sociologii byl tento jev popsán již v počátečních stádiích jejího vývoje. V této souvislosti se často hovoří o riziku sociálního vylučování, ale podceňuje se sociální odlučování, dobrovolný odstup od hlavního proudu společnosti. Ať již jde o únik elit z veřejného prostoru (školství, zdravotnictví, etc.) jež tak může být zdrojově oslaben nebo o odloučení založené na etnickém či náboženském vyznání. Riziko multikulturální společnosti je totiž v možnosti jejího zvrtnutí se v partikularismus, v prosazení své identity nikoliv ve společenství s ostatními, ale v protikladu k nim a v neochotě sdílet s ostatními jakékoliv společné hodnoty. Výsledkem hledání bezpečného přístavu v nejistém světě může být vytváření komunit společně sdílených starostí, úzkostí nebo nenávisti.

Udržení sociální soudržnosti je nepochybně jednou ze strategických výzev. Usilování o soudržnou společnost ovšem nelze považovat za absolutní hodnotu bez odpovědi na to o jakou sociální soudržnost usilujeme a co vše toto naše úsilí ovlivní – zejména jak ovlivní naši svobodu. Pojetí koheze v sociálně demokratické tradici je poněkud odlišné od pojetí jež nacházíme v tradici konzervativní a to je opět odlišné od tradice liberalistické. Konzervativní pojetí sociální koheze je založeno na síle tradic a institucí legitimizovaných svou vlastní existencí a společnost je v něm vnímána jako organismus (inkluze je asimilací, přijetím daných sociálních struktur a praktik).⁶ Sociální koheze může být vnímána také jako určitá po-

⁵ Celý proces ovšem nelze vidět jednostranně, neboť strategickou výzvou není pro Českou republiku jen imigrace, ale i emigrace jejích obyvatel, zejména nabude-li charakteru odlivu mozků.

⁶ Taková (a nejen taková, neboť snaha o obnovení soudržnosti znamená obecně i obnovení autorit) soudržná společnost může být společností represivní, cenou soudržnosti může být ztráta autonomie jedince neboť sociální soudržnosti lze dosáhnout též disciplinujícím a donucujícím režimem.

doba sociálního smíru, dosahovaná vyrovnáváním rozdílů a minimalizací rizika sociálního vyloučení. Velmi často je koncept sociální koheze chápán jako usmíření systému organizace založené na trhu a tržních silách, svobodě příležitostí a podnikání se závazky k hodnotám vnitřní solidarity a vzájemné podpory, která zaručuje otevřený přístup k prospěchu a ochraně všem členům společnosti.⁷ Nesmíme zapomenout ani na to, že usilování o sociální kohezi je i výrazem snahy budovat společnou identitu občanů. To se pochopitelně váže i na zmíněné imigrační procesy. Jsme schopni se přizpůsobit předpokládaným vysokým mírám imigrace, když již její současná nízká úroveň, představující převážně vnitroeurospouskou migraci (Ukrajinci, Slováci, etc.), způsobuje sociální třenice a politické posílení extrémní pravice?

Jak poznamenává ve Velké Británii žijící sociolog polského původu, Zygmunt Bauman, sociální dezintegrace není jen výsledkem, ale i předpokladem nové techniky moci. Jedna z forem soudržné společnosti je společnost konsensuální, v níž jsou jednotlivá rozhodnutí vyjednána a celý systém vyjednávání je institucionalizován, legitimizován a legalizován napříč celou společností – vertikálně i horizontálně. Je to i otázka sociálních kompetencí, neboť propast mezi právem na sebeuplatnění a schopností ovládnout sociální rámce, v nichž je takové sebeuplatnění uskutečnitelné nebo nereálné je hlavním rozporem dnešní společnosti.

Společnost vědění

Budování společnosti vědění je patrně jednou z klíčových strategických výzev, bez ohledu na to, že je mnohdy její prosazování ideologizováno a část akademické obce, jež ji prosazuje je podezírána ze sledování vlastních zájmů. Důležitost společnosti vědění je v České republice podtržena nezájmem významných sociálních aktérů investovat do něho finanční i lidské zdroje. Přitom na kvalitě našeho lidského kapitálu záleží, budeme-li v mezinárodní směně nabízet více práci svých rukou nebo práci svých mozků. Zda budeme, řečeno s Robertem Reichem společností symbolických analytiků nebo rutinních nádeníků. Volba by měla být jednoznačná, neboť druhé je výrazně efektivnější a i když na obou koncích tohoto spektra je silná konkurence, práce našich rukou je v mnoha případech přece jen příliš drahá.

S tím souvisí i otázka nezaměstnanosti. Mění se totiž povaha trhu práce stejně jako se mění povaha práce a pracovních poměrů a požadavky na povahu pracovní síly. Roste důraz nejen na flexibilitu výroby, ale i na flexibilitu pracovní síly. Ta však má rozdílnou podobu pro vzdělané a nevzdělané osoby. Co pro první může být úkolem celoživotního vzdělávání a šancí života plného změn a zážitků může být pro druhé prokletím jakožto práce bez jistot, pocitu bezpečí a práv. Nekvalifikovaní a málo vzdělaní se stávají neperspektivními. Z pracovních míst, jež byly tradičně jejich doménou, je vytlačují rukou společnou jak lidé s vyšší kvalifikací tak i levná pracovní síla zahraničních dělníků. Rostoucí neochota akceptovat povahu práce, pracovní podmínky a smluvní vztahy jež je de facto vylučují z hlavního proudu společnosti pak jejich situaci jen zhoršují a vytvářejí skupinu marginalizovaných.

Nejde jen o to vytvořit dostatečný počet relevantních a rozmanitých vzdělávacích nabídek a motivovat občany, aby je využili, ale také změnit stav, kdy pro velmi striktně vy-

⁷ Sociální soudržnost se nedosahuje jen překonáváním sociálních diferenciací (to může být někdy i naopak), ale také legitimizací těchto diferencí (otázka zda snížit roli jež je prisuzována bohatství jako zdroji napětí ve společnosti nivelizací v příjmech a majetku, nebo jeho legitimizací, může být zodpovězena různě). Popřípadě činnostmi a procesy, jež s diferenciací společnosti nemají (alespoň přímo ne) nic společného.

mezenou část populace není vzdělání a, což je významné, ani vzdělání jejich dětí hodnotou. Navíc je třeba jisté předvídavosti při koncipování systému vzdělávání tak, aby nekopíroval jen požadavky pracovního trhu v daném čase, ale produkoval co nejvzdělanější a nejkultivovanější pracovní sílu. V situaci, kdy lze jen obtížně a s velkým rizikem omylu předvídat dlouhodobější budoucí vývoj požadavků na pracovní sílu, je lépe pomáhat tyto požadavky spoluvytvářet. Zní to možná jako paradox, ale je třeba nabízet ekonomice kvalifikovanější sílu, než v daném okamžiku vyžaduje.

Vládnutí

I když jsou zdravé společnosti rozděleny podle kulturních, náboženských a etnických charakteristik, dokáží obvykle uvést ve vzájemný soulad požadavky jednotlivých segmentů a dosáhnout efektivní sociální soudržnosti. Existuje názor, že občanství představuje kontrolu alokace ekonomických i kulturních zdrojů a identitu, a tak definuje politické komunity a nichž solidarita umožňuje zvládat rozdíly, odlišnosti a konflikty. Ohniskem občanství je napětí mezi potřebou zmírňovat nedostatek na jedné straně a udržovat solidaritu na straně druhé. Soudržné jsou ty společnosti, v nichž lidé cítí k sobě vzájemnou odpovědnost a naopak, sociální soudržnost je oslabována především sociální exkluzí, jejíž riziko generuje nejistotu a oslabuje vědomí vzájemných povinností. I když se mnozí dívají na koncept občanské společnosti s podezřením, materiál k němu oprávněně obrací svoji pozornost.

Tato pasáž měla ovšem možná věnovat pozornost i otázce politické kultury, která je klíčová pro důvěru občanů k celému systému veřejné moci i k jeho jednotlivým institucím a ovlivňuje i míru jejich participace v tomto systému. I když je v analytické části zmíněn vztah zastupitelské, participativní a přímé demokracie, strategické volby opomíjejí otázku nevyřešené dělby pravomocí mezi státní správou a samosprávami stejně jako otázky adekvátního financování výkonu samosprávy. Stejně jako potřebu překonat patrimonální vztah státních a samosprávných orgánů k občanům (počínaje plnou otevřeností).

V Brně dne 20. října 2004

Pavel Mertlík, Raiffeisenbank, a.s. a IES, Fakulta sociálních věd UK

Studie *Zpráva o stavu země: Strategické volby, před nimiž stojí* autorského kolektivu CE-SES FSV UK pod vedením prof. Martina Potůčka je stručným analytickým popisem převážné většiny hlavních stránek života ČR a české společnosti a pokusem identifikovat hlavní výzvy, které před českou společností stojí. Pro autorský kolektiv i pro obsah a strukturu práce je charakteristická převaha sociologů nad ekonomy; některá tvrzení studie, zejména částí 2. a 3.1. – 3.3. jsou přitom v rozporu s „ekonomickou“ kapitolou 3.4. (jejímž autorem je zřejmě doc. Vladimír Benáček) i s realitou reprezentovanou statistickými údaji. Kapitulu *Ekonomika a její institucionální rámec* považují za sice nijak objektivní, avšak dobře reprezentující obecně sdílený mainstreamový pohled na českou ekonomiku a její úzká místa (ten sdílím i já).

Velká část tvrzení ve studii vychází zřejmě nikoliv ze statistických údajů, nýbrž z průzkumů veřejného mínění, tj. z měkkých dat, jejichž věrohodnost je sporná. Zřejmě proto jsou její závěrem často nevyargumentované.

Svoji kritickou reakci začnu polemikou s některými body kapitoly *Stručné shrnutí* a posléze ji podrobněji rozvedu v komentáři k dalším částem studie. *Stručné shrnutí* je věrným obrazem celé práce včetně jejích problematických momentů.

Hned úvodní tvrzení práce (později opakované v části 2), že „zaostáváme ve svých prioritách“, pročež „velká část hmotných i intelektuálních kapacit národa se koncentruje na řešení „problémů včerejška“,“ je silným tvrzením, pro které v práci nejsou uvedeny odpovídající průkazné argumenty. Síla slov - bohužel pro autory a bohudík pro všechny – sílu argumentů nenahrazuje.

Otázkou je, zda by autoři místo o rodinné politice neměli hovořit o politice populační nebo propopulační.

Myšlenka ve studii nespecifikovaných *opatření bránících k odchodu mladých odborníků v rámci volného pohybu pracovních sil* doufejme není myšlenkou na administrativní, resp. mocenské omezení svobody emigrace, nýbrž za ní stojí úvaha, jak alternativu zůstat v ČR učinit pro mladé globálně konkurenceschopné odborníky přitažlivější. V opačném případě by si zasloužila příkrý odsudek nikoliv pouze z hlediska ekonomického.

Tvrzení, že zesílené imigraci v ČR stojí v cestě výrazné a trvalé odmítání kulturních odlišností, je možná správné, ale realita posledních let s velmi vysokými počty imigrantů ukazuje, že tato překážka – existuje-li – není zásadní. Rovněž tvrzení o „konfliktu mezi uzavírající se společností a požadavky hodnot otevřené, multikulturní Evropy“ je problematické: Evropa má silnou kulturní identitu, které se nemíní vzdát, a její otevřenost je především otevřeností v rámci této identity, tj. otevřeností pro ostatní Evropany. Imigranti z jiných geografických a kulturních okruhů jsou začasté – ne vždy - v Evropě vítáni, musejí však respektovat evropskou kulturní identitu a „pravidla hry“ z ní vyplývající, a přizpůsobit se. Domácí většina se jim, jako v každé jiné společnosti, přizpůsobovat nebude. Je otázkou, zda můžeme v této souvislosti u nás (i jinde v Evropě) hovořit o „uzavírání společnosti“.

Kapitola 2. neobstojí s tvrzením, že zatímco společnost volá po „dohánění Západu“, „pořád se nám to jaksi nedaří“. Statistika národních účtů (na níž se paradoxně text kapitoly odvolává) naopak prokazuje, že od r. 2000 proces reálné konvergence probíhá. To správně (na rozdíl od kapitoly 2.) konstatuje i kapitola 3.4., která tuto skutečnost – rychlejší reálný ekonomický růst a zároveň zlepšující se obchodní bilanci a směnné relace ve vztahu k Západní Evropě - na str. 20 označuje adjektivem „významný“.

Řada tvrzení v kapitole 2. – např. o společnosti „kouřících komínů“ jakožto údajné české spontánní modernizační vizi, nebo o tom, že „nám ujel vlak“ – není opřena o žádná průkazná data a nelze je tedy považovat za více než sporná subjektivní tvrzení.

Kapitola 3.1. obhajuje tezi, že nízká porodnost je v ČR způsobena špatnými sociálními podmínkami mladých lidí, respektive „nepříznivými sociálními a ekonomickými podmínkami pro zakládání a existenci rodin“ (příčemž podle autorů „vzhledem k nízkým počtům přistěhovalých je význam migrace pro zmírnění početního úbytku a stárnutí relativně malý“ – jakkoliv demografické statistiky za poslední 2 roky naopak zaznamenávají rekordní imigraci, která dokonce v současnosti vyúsťuje v mírný nárůst obyvatelstva). Zkušenosti ze zahraničí ani z ČR přitom tezi o „dobrých sociálních a ekonomických podmínkách“ coby předpokladu vysoké porodnosti nepodporují: děti se rodí spíše v chudobě, než v bohatství – zbohatnutí s sebou přináší změnu preferencí směrem k volnočasovým aktivitám i pracovní a společenské seberealizaci a také – a to je velmi podstatné - odpadnutí individuální ekonomické závislosti na potomcích a jejich budoucích důchodech. K snížení porodnosti a omezení zakládání rodin nevedou „nepříznivé sociální a ekonomické podmínky“, ale změna hodnotové orientace a odpadnutí ekonomické nutnosti mít děti k zajištění vlastní budoucnosti. Propopulační politika je v situaci naší dnešní extrémně nízké porodnosti zcela na místě, ale nelze si od ní slibovat více, než zvýšení plodnosti z dnešní úrovně 1,1 – 1,2 na nějakých 1,5 – 1,8 (bude-li taková politika úspěšná, což je otázka). Je podivné, že autoři téměř vzápětí po stescích na destabilizaci postavení rodiny uvádějí, že „rodina je stále vysoce ceněna“, zatímco význam kariéry, bohatství atd. je v hodnotové orientaci české populace stále malý. Proč tedy lidé rodiny nezakládají více, cení-li si jich tolik?

Pozoruhodné je v této souvislosti tvrzení o xenofobní orientaci populace a odmítání cizinců nebo cizích kultur (což není totéž). Zajímavé by bylo v této souvislosti reflektovat společenskou praxi nejvíce koncentrovanou v Praze, kde např. v pobočkách transnacionálních korporací ve velkém počtu pracují cizinci spolu s Čechy, a to bez větších problémů.

Zajímavým a podle mého soudu problematickým bodem, zmiňovaným zejména v kapitole 3.2, je teze o sociální soudružnosti založené mj. na postmateriální orientaci. Je otázka, zda takováto postmateriální orientace někde ve světě existuje jinak než jako zcela marginální jev. (Vedle ní existuje jistě v poměrně širokém měřítku v některých společnostech a kulturách tradiční orientace premateriální, ta však v současnosti pod vlivem globalizujících se tržních příležitostí rychle eroduje.)

V kapitole 3.3 je zjevný rozpor mezi tvrzením, že „české školství stále vykazuje znaky industriální éry – masovou a relativně krátkodobou přípravu laciné pracovní síly“ a stížností, že vysoké školství „nenabízí dostatek příležitostí, což je dáno i nedostatečnou strukturací studijních oborů (nedostatek kratších – bakalářských – oborů)“. Dostatek krátkých a – po-

znamenávám – intelektuálně nenáročných bakalářských oborů by znamenal krátkodobou přípravu laciné pracovní síly, s tím rozdílem, že by se její těžiště přesunulo ze sekundárního školství do školství terciárního. Česká ekonomika však trpí nedostatkem vysoce kvalifikovaných odborníků, zejména inženýrů a přírodovědců, nikoliv nedostatkem polovzdělaných levných absolventů bakalářského studia v různých „měkkých“ oborech nezaložených na kvantitativních metodách, kteří nemají skutečné vysokoškolské vzdělání, ale ani kvalitní odborné střední vzdělání umožňující práci v dělnických a technických profesích, a kteří nedokáží plnohodnotně substituovat nejen skutečné vysokoškoláky, ale ani absolventy průmyslovek a odborných učilišť.

Za velmi problematickou považuji úvahu o nutnosti motivace občanů, aby usilovali o vzdělání, zejména vysokoškolské, v oblasti platové. Tato úvaha je velmi obecná a nereflktuje realitu, v níž je mj. významný rozdíl v struktuře odměňování v soukromé a veřejné sféře. Výzkumy (viz např. doc. Štěpán Jurajda, *Three Stages of Czech Labor Market Transition*, CERGE 2003) navíc ukazují, že v ČR je v mezinárodním srovnání neobvykle vysoká diferenciace mezi platy vysokoškoláků a pracovníků se základním vzděláním, způsobená zřejmě nedostatkem kvalifikované vysokoškolsky vzdělané pracovní síly (a přebytkem pracovní síly nekvalifikované). Ve prospěch této teze hovoří i údaje o míře nezaměstnanosti, u vysokoškoláků nepřevyšující 3%, u středoškoláků zhruba odpovídající národnímu průměru a u občanů se základním vzděláním pohybující se na úrovni kolem 25% (zkoumaný soubor neobsahuje vedoucí pracovníky, jejichž zahrnutí by platovou diferenciací dále zvýšilo). Vysokoškoláky by měl odpovídajícím způsobem zaplatit veřejný sektor – ten to nedělá a proto kvalitních vysokoškoláků udrží jen málo. Soukromý sektor zde žádná doporučení či jiné, tvrdší politiky, ze strany vlády nepotřebuje.

Tvrzení o nedostatku rizikového kapitálu je v rozporu s empiricky daným faktem, že rizikový kapitál v ČR, stejně jako ve většině zemí Střední Evropy, nenalézá dostatečné množství financovatelných projektů. Rizikový kapitál však neinvestuje do drobných začínajících firem, ale do firem s potenciálem k budoucímu IPO, tj. k přeměně ve veřejně obchodovatelnou společnost. Případná odlišná představa o povaze rizikového kapitálu by byla omylem autorů. Malým začínajícím firmám mohou k finančním zdrojům pomoci pouze veřejné programy.

Drobné poznámky mám ke kapitolám 3.4. a 3.7. Úvaha o potenciálním růstu české ekonomiky kolem 8%, založená na růstu exportně orientovaných odvětví, je velmi optimistická. Podle mého soudu opomíjí váhu procesu terciarizace ekonomiky, který s sebou jako vedlejší efekt přináší nižší tempa růstu. V české ekonomice bude bezesporu rychle postupovat, jakkoliv nadále zůstaneme (podobně jako např. Německo) „dílnou Evropy“, zemí s v mezinárodním měřítku neobvykle vysokým podílem zpracovatelského průmyslu na tvorbě HDP.

Za poněkud nadnesené považuji u národa, který se ekonomicky emancipoval teprve v druhé polovině 19. století, tvrzení o „staletých tradicích našeho působení na Balkáně“. Zcela nadnesené a naivní jsou představy o praktickém potenciálu jejich ekonomického využití pro ČR, což se týká i některých dalších zmiňovaných exotických teritorií. Mnohem větší potenciál pro českou ekonomiku představují vyspělé trhy včetně trhů nových členských zemí EU.

V Praze dne 1. 10 . 2004

Tomáš Lebeda, Sociologický ústav AV ČR

Zpráva o stavu země je výsledkem práce předních českých odborníků. Klade si za cíl pojmenovat základní problémy současné české společnosti, ekonomiky, životního prostředí bezpečnosti a české domácí a zahraniční politiky. Problémy se snaží vnímat v perspektivě budoucího vývoje, tedy dynamicky. Zároveň zpráva navrhuje možná řešení, směry, kterými by se měly ubírat, popřípadě alespoň definuje témata, která by měla být vážně diskutována za účelem hledání možných řešení.

Téma práce je svým rozsahem velmi široké. Samotný rozsah Zprávy však značně limituje hloubku, do které autoři mohli své teze vysvětlit a obhájit. Práce je tak velmi dobrým a z hlediska své komplexnosti bezesporu jedinečným přehledem problematických celospolečenských témat dneška. Ambicí textu zjevně bylo zmapovat a pojmenovat co nejširší spektrum současných problémů a nastínit jejich možná řešení. Nelze však očekávat, že by Zpráva mohla popsané jevy podrobněji zkoumat a vysvětlovat. Stejně tak nemohla navrhovaná řešení kriticky analyzovat a obhájit oproti řešením jiným. Popsané priority tak na některých místech pochopitelně mohou být tématem diskusí a odborných polemik.

Komplexnost a šíře Zprávy nedovoluje, aby se jí oponent mohl na tak malém prostoru věnovat celé. Vzhledem k mému odbornému zaměření se proto soustředím na **kapitulu 3.8 Vládnutí**. Tato část zprávy velmi přesně identifikuje celou řadu problémů spojených s fungováním mnoha politických institucí v České republice a vztahů mezi nimi. Nabízí i jejich možná řešení. Přesto zde však nalezneme témata, nad nimiž nepanuje zřetelná shoda a která mohou být velmi dobrým základem pro hlubší diskusi. Vybral jsem čtyři taková témata a pokusím se předestřít několik argumentů, které by mohly rozproudit diskusi. Mým cílem je částečně zrelativizovat pohled na některé problémy a představit alternativní řešení.

1) Referendum

Autoři zprávy připomínají že „Zákon o referendu dosud nebyl přijat“. Vedle referenda o přistoupení ČR k EU, které proběhlo na počátku léta 2003, zná český právní řád ještě referendum obecní, které se postupně stává stále častěji užívaným nástrojem přímé demokracie. Zákon o obecném referendu na celostátní úrovni však dosud skutečně přijat nebyl. Řada kritiků poukazuje na nenaplnění Ústavy. Ta ve svém článku 2 odstavec 2 říká: „Ústavní zákon může stanovit, kdy lid vykonává státní moc přímo“. Interpretace není jednotná. Odpůrci referenda argumentují, že ústavní zákon může být přijat, ale nemusí. Tím, že je k jeho schválení potřebná třípětinová většina v obou komorách je zřejmé, že shoda na jeho podobě není, nebyla a zřejmě ani nebude jednoduchá.

Pomineme-li právní nejasnost absence obecného referenda ve vztahu k Ústavě, můžeme se na problém podívat jinak. Klíčovou otázkou je, zda existence referenda vnáší novou kvalitu do demokratického procesu, nebo naopak, zda přináší některé komplikace či nebezpečí. Vzhledem k tomu, že Zpráva doporučuje přijetí zákona o obecném referendu, dovolím si položit několik argumentů na opačnou misku vah, byť jsem si zároveň vědom řady argumentů, které hovoří pro.

Zdaleka ne ve všech demokratických zemích je referendum standardním nástrojem politické participace. Například v Německu na spolkové úrovni referendum neexistuje. Opatrnost tvůrců Základního zákona vedla k jeho úplnému vyloučení v obavě před možným zneužitím „hlasu lidu“. Velká Británie použila referendum jen několikrát a to ve zcela výjimečných

případech ve druhé polovině 20. století. Obecné referendum taktéž upraveno nemá. Francie sice využívá v době 5. republiky referendum poměrně hojně. Často však sloužilo spíše jako nepřímé upevnění legitimacy prezidenta, který jej vyhlásil. Ostatně, přestože ústava 1. Československé republiky referendum ve velmi omezených případech připouštěla, zákon, který jej měl upravit nikdy nevešel v platnost. Referendum u nás nemá tradici.

Švýcaři, kteří referenda využívají nejhojněji se potýkají s extrémně nízkou účastí, která může snižovat legitimitu výsledného rozhodnutí. Je otázkou, zda v takovém případě vynaložené náklady na lidové hlasování odpovídají konečnému efektu. Přitom referendum může být brzdou důležitých změn. Je zřejmé, proč ženy v jedné z nejstarších demokracií, tedy právě ve Švýcarsku, získaly volební právo až v roce 1972. Právě pro to, že se o tomto problému rozhodovalo v referendu. Hlas lidu není vždy hlasem zasvěceným a hlasem expertním. Řada otázek mu již z principu nemůže být svěřena. Referendum může být zneužito ke schválení populistických opatření. Za jistých okolností může jeho prostřednictvím majorita potlačit práva určitých minorit. Je spíše otázkou politických tradic, zvyků a politické kultury, zda je institut referenda v daném politickém systému přítomen, či nikoli. Existence referenda podle mého názoru není ukazatelem kvality demokracie.

2) Přímá volba prezidenta a změna jeho pravomocí

Autoři zprávy podporují úvahy o „zpřesnění pravomocí prezidenta republiky a o způsobu jeho volby“. Nemyslím však, že současná úprava postavení prezidenta a stejně tak způsob jeho volby způsobuje disfunkčnost systému. Myslím že není důvod, proč opravovat něco, co opravu nepotřebuje. Zavedení jiné, tedy přímé volby prezidenta je závažným zásahem do ústavního systému. Zavedením přímé volby prezidenta opouštíme parlamentní systém a vydáváme se na velmi tenký led systému poloprezidentského. Přímou volený prezident získává ohromnou legitimitu. Vybaven silným mandátem se ocitá v konkurenčním postavení vůči vládě a premiérovi, jejichž legitimita je mnohem slabší. Je odvozena pouze od Poslanecké sněmovny a nikoli přímo od lidu. Nastává střet mezi silnou legitimitou prezidenta a vyššími ústavními pravomocemi vlády. Kdo zvítězí, není předem jasné. Ústavní pravomoci zdaleka nemusí být směrodatné. Francouzští přímo volení prezidenti si nad rámec svých pravomocí dokázali podmanit vládu i s premiérem. Stačí, aby se prezidentem stala osoba, která je pro ministry i samotného premiéra silnou autoritou. Hovořím o vnitrostranické autoritě. Pak se prezident pohodlně ujímá řízení vlády, aniž by ho k tomu ústava zmocňovala. Pokud se však k moci dostane vláda z opačného politického tábora než je prezident, nastává problém. Francouzi mu říkají kohabitace. Prezident a vláda se musí spolu naučit žít. Nebývá to jednoduché. Kohabitace může být provázena velmi ostrými střety uvnitř výkonné moci.

To ale není jediný nový konflikt, který může přibýt. V současnosti máme tři silné politické instituce: vládu, Poslaneckou sněmovnu a Senát. Osoba prezidenta sem nepatří, jeho pravomoci jsou relativně malé a jeho legitimita slabá. Vztahy mezi třemi klíčovými institucemi záleží na tom, které politické strany drží tyto úřady, respektive většinové zastoupení v nich. Mezi třemi mocenskými vrcholy může dojít až ke třem možným konfliktům: vláda versus sněmovna, sněmovna versus senát, senát versus vláda. V současnosti se těšíme ideální situaci, kdy na žádné z těchto linií neprobíhá otevřený boj, všechny tři vrcholy drží síly, které jsou ochotné kooperovat. Pokud bychom však přidali čtvrtý silný vrchol, kterým by byl přímo volený prezident, situace se zásadně mění. Ze tří možných linií politického konfliktu vzniká linií šest. Jejich počet se zdvojnásobí! Pravděpodobnost destabilizujících konfliktů se také zdvojnásobuje. Jinými slovy. Další silný politický hráč – přímo volený prezident, může

příspěť k mnohem častějším politickým střetům, které ve svém důsledku mohou zásadně narušit chod politického systému.

3) Úprava volebních pravidel pro Poslaneckou sněmovnu

Česká republika postrádá stabilní, většinou a akceschopnou exekutivu již více jak osm let. Za tu dobu od voleb 1996 se vystřídalo pět vlád. Ani jednu nenastala situace, kdy by byly všechny tři zmíněné atributy naplněny. Je proto více než žádoucí tento stav změnit. Zpráva o stavu země podporuje úvahy o „úpravě způsobu voleb do Poslanecké sněmovny na základě poměrného zastoupení doplněného většinovými prvky“. Zvýšit většintvorné prvky současného poměrného zastoupení je nepochybně správným směrem orientovaná snaha. Sám jsem ji dlouhou dobu veřejně podporoval. Je však otázkou, zda při stávající struktuře stranického systému by bylo takové řešení efektivní. Nárůst volební podpory KSČM dosáhl takové úrovně, že by téměř jakákoli úprava poměrného systému nemusela zaručit a pravděpodobně by skutečně ani nepřinesla větší stabilitu a akceschopnost exekutivy. O odstranění KSČM, jako strany bez koaličního potenciálu, pomocí volebního systému již nemůže být ani řeč. Reforma poměrného volebního systému by tak mohla paradoxně celkovou situaci ještě zhoršit. Zdá se, že jediným volebním systémem, který by za dnešních okolností mohl zásadně proměnit podobu stranického systému do takové podoby, která by zkvalitnila chod exekutivy by byla některá z mnoha forem většinového systému. Ten však nemá v našem prostředí tradici a je otázkou, jak by jeho důsledky český volič přijal. Jiným řešením je postupné vtažení KSČM do exekutivní politiky, čímž by se umožnilo sestavování programově a ideologicky konzistentnějších koalic, které by měly větší naději na delší, stabilnější a efektivnější vládnutí. Ani jedno z obou řešení však v dohledné době není příliš pravděpodobné.

4) Volba nezávislých kandidátů na všech úrovních

Zpráva doporučuje „přípravu volebních pravidel, která umožní volbu nezávislých kandidátů na všech úrovních (včetně centrální)“ Domnívám se však, že právě na centrální úrovni, konkrétně v Poslanecké sněmovně, by mohli být nezávislí poslanci systémově defektním prvkem. Stabilita a akceschopnost exekutivy by byla ohrožena silnou přítomností nezávislých podstatně více, než větší fragmentací stranického systému. Nezávislí poslanci by se mohli stát důležitými jazýčky na vahách. Síla a význam jejich mandátu by byly neúměrně významnější než u stranických poslanců a jejich odpovědnost nepoměrně menší. Nepochybně by došlo k nárůstu politického populismu.

Vedle toho musíme konstatovat, že ve skutečnosti nikdo není nezávislý. Pokud je politik nezávislý na nějakém programu nebo ideologii, tak to spíše znamená, že je nečitelný. Takový politik neříká, k jakému světonázorovému proudu se hlásí, jak se dívá na chod společnosti, či zájmy chce v politice zastupovat. Nikdo neví, jakou politiku bude dělat. Nezávislí ve vrcholné politice jsou nejnáze zasažitelní různými lobbyisty a svým způsobem jsou nejnebezpečnějším cílem politické korupce.

Parlamentní systém vlády potřebuje ke svému dobrému fungování stabilní a strukturované strany, nikoli však nečitelná a efemérní sdružení nezávislých. Vláda může realizovat svou politiku, jen když má podporu parlamentu. Při jejím hledání a vytváření je potřeba přijímat kompromisy. Je mnohem snazší dohadovat se s několika málo disciplinovanými politickými stranami než s desítkami nezávislých nikomu se neodpovídajících poslanců. Takto dosažený

politický kompromis bude spíše nesourodým kompilátem různých zájmů vzešlých z mnohostranného handlování, než systémovým řešením.

Téměř žádná ze současných západních demokracií nemá volební systém pro volby do dolní komory parlamentu nastaven tak, aby v něm mohli ve větší míře uspět nezávislí kandidáti. Naopak právě politické strany hrají klíčovou úlohu a to i ve většinových volebních systémech, které jsou spojené s volbou jednotlivých kandidátů. Jde o sebezáchovný jev a rozhodně jej nemůžeme interpretovat jako demokratický deficit.

Dalšími velmi zajímavými tématy, které v této části Zprávy považuji za podnětné k diskusi jsou například: klouzavý mandát poslanců, postavení Senátu, elektronická participace či malá členská základna politických stran a její souvislost s vnitrostranickou demokracií.

Závěr

Mým cílem nebylo zpochybňovat závěry Zprávy. Naopak. S většinou formulovaných poznatků a navrhovaných řešení se ztotožňuji. Zprávu považuji za mimořádně komplexní a až neuvěřitelně širokou analýzu stávajících společenských, ekonomických a politických problémů. Pro svůj příspěvek jsem však záměrně vybral právě ta politická témata, která podle mého názoru vybízejí k širší diskusi. Své argumenty jsem představil možná trochu provokativním způsobem, často jednostranně v opozici proti tezím formulovaným ve Zprávě. Tento přístup jsem zvolil pouze proto, abych jasně a přitom stručně poukázal na více dimenzí, které tyto problémy mají.